

Spis treści

Uwagi wstępne	7
Rozdział I	
Nowe idee i rzeczywistość historyczna	13
Rozdział II	
Przełom o charakterze egzystencjalnym	67
Rozdział III	
Wobec pokolenia „ludzi lat czterdziestych” i zmian w Rosji Aleksandra II .	103
Rozdział IV	
W stronę duchowej równowagi i harmonii	149
Zakończenie	187
Bibliografia	193
Indeks osób	211

Uwagi wstępne

Postać i dzieło rosyjskiego pisarza i myśliciela Iwana Turgieniewa (1818–1883) są głęboko wpisane w historię i kulturę Rosji XIX wieku, a także Europy drugiej połowy tego stulecia. Jako jeden z przedstawicieli pokolenia „zbędnych ludzi” epoki panowania Mikołaja I (1825–1855), a następnie okresu wielkich reform Aleksandra II (1855–1881) i początkowych lat rządów Aleksandra III (1881–1894), Turgieniew wywarł wpływ swoją osobą i twórczością na każdy z okresów, odcisnął piętno na świadomości społeczno-politycznej i literacko-estetycznej swoich współczesnych. Zgłębianie jego myśli, analiza nurtujących go problemów i dylematów przybliży do prawdy o fascynującej również wielu ludzi początku naszego stulecia – i to nie tylko uczonych, intelektualistów – dziewiętnastowiecznej kulturze rosyjskiej. Poznanie złożoności, specyfiki tej ostatniej byłoby znacznie uboższe, gdyby „tekst” turgieniewowski został pominięty.

Iwan Turgieniew, uwikłany w spory światopoglądowo-polityczne swoich czasów, hołdował określonemu systemowi wartości. System ten w zamierzeniu nie miał być zwartą koncepcją filozoficzną. Pisarz nie miał powołania do tworzenia tego rodzaju konstrukcji. Był podatny na prądy społeczno-filozoficzne świadomie przeżywanego czasu, ewoluował wraz z nim. Niesystemowy charakter spuścizny Turgieniewa i jego silne uwikłanie w zewnętrzny, pozamyślowy kontekst, decydujące w dużym stopniu o kierunku i specyfice ewolucji postawy i poglądów myśliciela, legły u podstaw decyzji piszącego te słowa o zastosowaniu w odniesieniu do analizy myśli Rosjanina tzw. „podejścia światopoglądowego”. Mam jednak świadomość, że „podejście światopoglądowe”, obecnie raczej rzadko stosowane przez badaczy, nie jest bezalternatywnym sposobem przedstawienia dynamiki ewolucji światopoglądowej Turgieniewa¹.

Niniejsza praca stanowi próbę przedstawienia ewolucji struktur światopoglądowych Iwana Turgieniewa w latach 1848–1883, wychwycenia z jego ówczesnej spuścizny rozważań, które charakteryzują go jako myśliciela, i nadania im skonceptualizowanej postaci. Jej ramy czasowe obejmują lata 1848–1883. Cezurą początkową jest wybuch Wiosny Ludów, końcową zaś – kres życia pisarza. Następstwem klęski Wiosny Ludów było turgieniewowskie zwątpienie w sens i cel życia. To ostatnie z kolei wpłynęło w znaczącym stopniu na kształt światopoglądu

¹ Przez pojęcie światopogląd rozumiem zespół poglądów, odnoszących się do natury świata, jednostki ludzkiej w świecie, celu i sensu jej życia, relacji z określoną rzeczywistością kulturową i społeczno-polityczną, oraz wynikających z tych poglądów ideałów, wzorców osobowych, postaw i recept życiowych.

Turgieniewa. Został on „naznaczony” głębokimi, niezmiernie wymownymi treściami egzystencjalnymi. Mamy przeto do czynienia z nową, diametralnie odmienią niż przed 1848 rokiem, jakością.

Prezentowana praca, będąca zamknięciem drugiego i zarazem ostatniego etapu „turgieniewowskiego” cyklu publikacyjnego², podejmująca wybrane zagadnienia myśli Turgieniewa, nie jest ani monografią o rosyjskim pisarzu, ani też biografią intelektualną. Czytelnik nie znajdzie w niej szczegółowej analizy jego dorobku literackiego, publicystycznego i problemów poruszanych w korespondencji prywatnej. Nie pozna ponadto zbyt wielu odsłon z życia prywatnego pisarza. Kwestie dotyczące losów osobistych Turgieniewa ukazane zostały tylko wówczas, gdy było to niezbędne dla wyjaśnienia jego dokonań twórczych i specyfiki rozwoju ideowego³.

Turgieniewowi, a zwłaszcza jego dziełom literackim, poświęcono zarówno w jego ojczyźnie, jak i w Europie Zachodniej wiele różnego rodzaju publikacji, większych i mniejszych rozpraw, ogólnych i szczegółowych⁴. Prace te, napisane bez wątplenia z dużą znajomością przedmiotu, oparte na długich studiach, dają dosyć bogaty obraz czasów życia i działalności pisarza. Wnoszą interesujący, historyczno-literacki materiał, zasób informacji niezbędny dla czytelników turgieniewowskich utworów. Zawarta w nich interpretacja nie zawsze wydaje się jednak przekonująca i budzi w wielu przypadkach zastrzeżenia. Wiele wskazuje na to, że uczeni – autorzy owych prac – patrzą na określone problemy, zjawiska i mechanizmy poprzez pryzmat własnych przekonań światopoglądowych. Ujawniają się niekiedy emocje uniemożliwiające obiektywne spojrzenie, niepozwalające zachować odpowiedniego dystansu, będące przyczyną dokonywania nadinterpretacji, formułowania błędnych wniosków. W związku z powyższym opracowania te mają dla mnie głównie znaczenie poznawcze – w zakresie faktografii. Brak w nich ujętych nieco szerzej i głębiej rozważań dotyczących światopoglądu Turgieniewa⁵. Nie znalazły tu one należnego im miejsca, co budzi u czytelnika pewien niedosyt, nie zaspokaja jego ciekawości.

² Zob. monografię P. Koprowskiego, *W kręgu romantyzmu. Kształtowanie się struktur światopoglądowych Iwana Turgieniewa*, Gdańsk 2008, analizującą myśl Iwana Turgieniewa w okresie przed 1848 rokiem.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że tytuły obu książek (*W kręgu romantyzmu...* oraz *Pozytywista, ale jaki?*...) współskładających się na całościową rekonstrukcję systemu myślowego autora *Zapisków myślowego* w sposób syntetyczny wskazują na istnienie dwóch różniących się od siebie etapów w życiu ideowym pisarza. Nie oznacza to jednak, że w niniejszej monografii nie pojawiają się elementy kontynuacji niektórych wątków zasygnalizowanych w pracy chronologicznie wcześniejszej (kontynuowane są między innymi rozważania dotyczące „zbędnych ludzi”), a także kwestie wykraczające poza tytułową formułę. Dylematy związane z zastosowanym ujęciem badawczym i tytułem prezentowanej rozprawy znalazły dopełniające uzasadnienie w jej *Zakończeniu*.

³ Szerzej o życiu osobistym Iwana Turgieniewa zob. A. Maurois, *Tourguénef*, Paris 1931.

⁴ Bogaty wybór rosyjskojęzycznej i zachodnioeuropejskiej literatury przedmiotu podają między innymi: R.-D. Kluge, *Iwan S. Turgenew. Dichtung zwischen Hoffnung und Entsagung*, München 1992; P. Koprowski, *op. cit.*

⁵ Na fakt ten zwrócił uwagę już pół wieku temu Andrzej Walicki. Badacz rosyjskiej myśli społeczno-filozoficznej w szkicu poświęconym wpływom Artura Schopenhauera na myśl Iwana

Powyższe uwagi odnieść można również do niektórych, głównie starszych prac polskich poświęconych w mniejszym lub większym stopniu Turgieniewowi⁶. Trzeba pamiętać też o tym, że polski punkt widzenia był niekiedy przyczyną formułowania pod adresem rosyjskiego pisarza oskarżycielskich ocen, hołdowania schematom, ujęciom stereotypowym, odczuwanym dziś już jako niesłuszne, szkodliwe, ograniczające możliwości badawcze. Turgieniew, reprezentant literatury rosyjskiej, jawiącej się w niektórych okresach historycznych, na przykład po upadku powstania styczniowego, jako istotne narzędzie rusyfikacji Polaków, nie zawsze był obiektywnie oceniany⁷.

Polscy uczeni drugiej połowy XX wieku wnieśli znacznie więcej od swoich poprzedników dla zrozumienia drogi twórczej Turgieniewa i specyfiki recepcji jego twórczości na naszym gruncie. Formułując w odniesieniu do tych kwestii różne sądy i oceny, starali się unikać emocji, dążyć do obiektywizmu i przybliżenia się do prawdy⁸. Nie można zapominać jednak o tym, że mimo to, z interesującego nas punktu widzenia, wspomniany szkic Andrzeja Walickiego o Turgieniewie, traktujący o głównych okresach rozwoju ideowego rosyjskiego twórcy, jawi się jako wyjątkowy i w zasadzie bez kontynuacji. W związku z powyższym podjęcie próby przedstawienia zarysu ewolucji światopoglądu dojrzałego pisarza wydaje się uzasadnione i potrzebne. Swoistym przyczynkiem uzupełniającym stan badań nad tym zagadnieniem jest prezentowana rozprawa.

Turgieniewa stwierdził między innymi: „Oddziaływanie Schopenhauera, któremu prawie równocześnie z Turgieniewem ulegli tak wybitni twórcy, jak [...] Tołstoj i [...] Fet, może być zrozumiane tylko w wyniku wszechstronnej analizy światopoglądu pisarza. A od tej strony wiemy o Turgieniewie bardzo niewiele. Jego poglądy polityczne były dokładnie i wielokrotnie badane, ale większości uczonych piszących o Turgieniewie całkowicie wymykała się Turgieniewowska wizja świata”. A. Walicki, *Idea wolności u myślicieli rosyjskich. Studia z lat 1955–1959*, Kraków 2000, s. 108.

Spośród rosyjskojęzycznych i zachodnioeuropejskich prac poświęconych myśli Iwana Turgieniewa do najbardziej wartościowych należą między innymi: M. O. Gerszenzon, *Mieczta i myśl I. S. Turgieniewa*, Moskwa 1919; H. Granjard, *Iwan Tourguénev et les courants politiques et sociaux de son temps*, Paris 1954; I. Berlin, *Rosyjscy myśliciele*, przeł. S. Kowalski, posłowiem opatrzył A. Walicki, Warszawa 2003; R.-D. Kluge, *op. cit.*

⁶ Zob. m.in. S. Wegner, *Iwan Turgieniew i jego dzieła*, Poznań 1883; A. Brückner, *Historia literatury rosyjskiej*, t. 2, Lwów 1922; J. Kucharzewski, *Od białego caratu do czerwonego*, t. 3 *Lata przełomu. Romanow, Pugaczow czy Pestel*, pod red. A. Szwarca i P. Wieczorkiewicza, Warszawa 1999; A. Brückner, T. Lehr-Spławiński, *Zarys dziejów literatury i języków słowiańskich*, Lwów 1929; M. Kridl, *Główne prądy literatury europejskiej*, Warszawa 1931; A. H. Kirkor, *O literaturze pobratymczych narodów słowiańskich. Odczyty publiczne w Muzeum Techniczno-Przemysłowym w Krakowie*, Kraków 1874; W. Gostomski, *Historia literatury powszechnej*, t. 2, Warszawa 1898; L. Kulczycki, *Rewolucja rosyjska. Od dekabrystów do wędrowki w lud*, Lwów 1909.

⁷ Zob. M. Jakóbiec, *Literatura rosyjska wśród Polaków w okresie pozytywizmu*, Wrocław 1950; por. Z. Opacki, *W kręgu Polski, Rosji i Słowiańszczyzny. Myśl i działalność społeczno-polityczna Mariana Zdziechowskiego do 1914 roku*, Gdańsk 1996, s. 29–33.

⁸ Zob. zwłaszcza A. Semczuk, *Iwan Turgieniew*, Warszawa 1988; idem, *Iwan Turgieniew i ruch literacki w Rosji w latach 1834–1855*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968; J. Trochimiak, *Turgieniew*, Lublin 1985; G. Przebinda, *Od Czaadajewa do Bierdiajewa. Spór o Boga i człowieka w myśli rosyjskiej (1832–1922)*, Kraków 1998; H. Głębocki, *Fatalna sprawa. Kwestia polska w rosyjskiej myśli politycznej (1856–1866)*, Kraków 2000; F. Sielicki, *Klasyki dziewiętnastowiecznej prozy rosyjskiej w Polsce międzywojennej*, Warszawa 1985.

Okres życia, działalności i poszukiwań ideowych Turgieniewa, zamykający się w latach 1848–1883, nie doczekał się dotychczas w Polsce systematycznego opracowania w postaci odrębnej monografii. Wiele wskazuje na to, że jest to determinowane kilkoma czynnikami, ściśle ze sobą zespolonymi. Jeden z nich warunkują trudności metodologiczne, wynikające z faktu, iż w przypadku tego myśliciela „jakże częsta [jest, widoczna w niektórych jego wypowiedziach⁹] nieszczerłość i autostylizacja”. Badacz, który nie zdaje sobie z tego sprawy, może zostać wprowadzony w „intelektualne manowce” i całkowicie wypaczyć prawdę historyczną. Podstawą badań nad światopoglądem Turgieniewa może być tylko to, co posiada walor szczerości, a więc przede wszystkim „jego twórczość oraz [...] wypowiedzi o sobie samym, które adresował do wąskiego grona ludzi najbliższych mu ideowo i w życiu osobistym”¹⁰. Pozostałe uwagi, refleksje i przemyślenia pisarza należy konfrontować z powyższymi. Okaze się wówczas, że niektóre z nich nie stoją w sprzeczności z ideami wyrażonymi w dziełach literackich i w korespondencji prywatnej. Można je przeto wyzyskać w pracy badawczej. Drugi z czynników odnosi się do specyfiki wartościowej z naukowego punktu widzenia części spuścizny Turgieniewa – głównie chodzi tutaj o twórczość literacką. Trzeba obrać właściwy klucz do jej analizy i interpretacji, trafnie usytuować ją w krajobrazie prądów literackich, wyróżnić w niej określone okresy, fazy. Zadanie to, łatwe dla literaturoznawcy, może sprawić pewną trudność nie tylko historykowi sensu stricto, lecz również historykowi idei. Nie bez znaczenia jest ponadto fakt braku bezpośrednich przekazów o niektórych lekturach filozoficznych i refleksji nad nimi Turgieniewa. Rosjanin nie zawsze udzielał wskazówek na temat inspiracji intelektualnych swoich myśli. W związku z tym musi pojawić się w odniesieniu do myśli pisarza więcej analiz „kontekstowych”, społeczno-kulturowych. Dzięki nim można bowiem w miarę plastycznie i obiektywnie pokazać, kiedy w poglądach bohatera niniejszych rozważań krystalizują się nowe aspekty i zarazem, jakiego rodzaju dominanta została wyeksponowana w danym etapie aktywności twórczej.

Podstawę źródłową niniejszej pracy stanowi spuścizna Iwana Turgieniewa: korespondencja, utwory literackie, artykuły, eseje¹¹. Dzieła wspomnianego twórcy nie zawierają suchych wywodów dyskursywnych, beznamiętnych opisów i ocen rzeczywistości historycznej oraz dylematów natury egzystencjalnej. Turgieniew nie był bowiem myślicielem akademickim, tylko i wyłącznie intelektualistą. Pragnął przekonać czytelnika – niczego mu jednak nie narzucając – o słuszności swoich spostrzeżeń, o korzyściach płynących z zaakceptowania i hołdowania danej

⁹ Wszystkie obecne w pracy uzupełnienia w nawiasach kwadratowych pochodzą od jej autora.

¹⁰ A. Walicki, *Osobowość a historia. Studia z dziejów literatury i myśli rosyjskiej*, Warszawa 1959, s. 282.

¹¹ W pracy korzystałem głównie z następujących edycji pism Iwana Turgieniewa: I. S. Turgieniew, *Połnoje sobranije soczinienij i pisiem w dwadcati wos'mi tomach. Soczinienija*, t. 1–15, Moskwa – Leningrad 1960–1968, *Pis'ma*, t. 1–13, Moskwa – Leningrad 1961–1968; idem, *Sobranije soczinienij w dwienadcati tomach*, t. 1–12, Moskwa 1953–1958; idem, *Dzieła wybrane*, t. 1–3, Warszawa 1981.

koncepcji ideowej. W świetle swoich dokonań twórczych prezentuje się jako złożona osobowość, postać „z krwi i kości”. Podstawy do takiego stwierdzenia dają przede wszystkim treści zawarte w utworach literackich jego autorstwa.

Dzięki tym ostatnim, traktowanym przeze mnie jako ważne źródło historyczne¹², zdobywamy wiedzę nie tylko o Turgieniewie, lecz również o pokoleniu, do którego on należał. Otrzymujemy obraz określonego środowiska, formacji kulturowej. Turgieniew-pisarz jawi się jako szermierz niezależnej, nonkonformistycznej myśli, wyraziciel różnorodnych nastrojów i pragnień społeczeństwa rosyjskiego. Podobną rolę pełnili również inni pisarze rosyjscy. „To odmienne od np. zachodnioeuropejskiej tradycji widzenie funkcji pisarza i „uprawnień” literatury pięknej, w dużym stopniu było rezultatem specyficznego charakteru rosyjskiego życia umysłowego, z typowym dlań niedorozwojem społecznych instytucji, których zadania, częściowo przynajmniej, przejąć miała literatura”¹³.

Utwory literackie – wraz z częścią korespondencji prywatnej oraz niektórymi artykułami i esejami – umożliwiają – jak już wspomniano – rekonstrukcję światopoglądu Turgieniewa. Obcowanie z tego rodzaju nośnikami informacji, mające na celu realizację owego zadania badawczego, ujawnia różnicę między nimi a traktatami filozoficznymi. Te ostatnie zawierają często cały wykład systemu myślowego ich autora, szczegółową argumentację, logiczne uzasadnienie określonych sądów, terminologię stricte filozoficzną. Z kolei Turgieniew, mimo iż podejmuje niejednokrotnie te same problemy, które znajdują się w sferze zainteresowań filozofa, to jednak prawdy o świecie i człowieku wypowiada w inny sposób, odmiennym językiem, często pośrednio, poprzez fikcje literackie, na marginesie rozważań poświęconych zupełnie innej tematyce. W przypadku autora *Ojców i dzieci* „prezentacji świata [...] towarzyszy [niejednokrotnie] – nie wypowiedziane [...], ale milcząco przezeń przyjmowane – twierdzenie, które mówi: »taki oto jest świat«”¹⁴. Nie ułatwia to pracy nad rekonstrukcją turgieniewowskiego światopoglądu, ale bez wątpienia czyni ją ze wszech miar frapującą. Turgieniew, mimo iż nie wyraził całokształtu swych przemyśleń i rozwiązań światopoglądowych w jednym dziele typu *System idealizmu transcendentalnego* Fryderyka Schellinga oraz czerpał z dorobku różnych orientacji społeczno-filozoficznych, wniósł znaczący, oryginalny wkład – zwłaszcza w zakresie antropologii filozoficznej – do ludzkiego doświadczenia myślowego.

Konstrukcja pracy ma charakter chronologiczno-problemowy. Podzielona została na cztery rozdziały. Pierwszy z nich, *Nowe idee i rzeczywistość historyczna*, przedstawia specyfikę recepcji idei pozytywistycznych na gruncie rosyjskim w la-

¹² Zob. *Dzieło literackie jako źródło historyczne*, pod red. Z. Stefanowskiej i J. Sławińskiego, Warszawa 1978.

¹³ J. Smaga, *Z problematyki artystyczno-ideowego światopoglądu Mikołaja Gogola*, [w:] *Studia rusycystyczne z epoki romantyzmu. Prace Krakowskiego Ośrodka Slawistycznego poświęcone VII Międzynarodowemu Kongresowi Slawistów w Warszawie w r. 1973*, red. R. Łużny, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973, s. 61.

¹⁴ M. Przełęcki, *Wartość poznawcza wypowiedzi literackich i filozoficznych*, [w:] *Wypowiedź literacka a wypowiedź filozoficzna*, pod red. M. Głowińskiego i J. Sławińskiego, Wrocław 1982, s. 21.

tach czterdziestych XIX wieku oraz stosunek Rosji i Rosjan – w tym i Turgieniewa – do wydarzeń w Europie w latach 1848–1849, zwłaszcza do kwestii rewolucji jako sposobu dochodzenia do założonych celów społeczno-politycznych. Drugi, *Przełom o charakterze egzystencjalnym*, jest próbą konceptualizacji i analizy światopoglądu pisarza w okresie zwątpienia w sens i cel życia, będącego między innymi następstwem klęski Wiosny Ludów. Omówione zostają poglądy myśliciela na uniwersalne zagadnienie losu ludzkiego, miłości, kategorii obowiązku, a także związki między „stanem ducha” Turgieniewa a filozofią Artura Schopenhauera i znajomością z Pauliną Viardot-Garcia. Rozdział trzeci, *Wobec pokolenia „ludzi lat czterdziestych” i zmian w Rosji Aleksandra II*, przynosi charakterystykę poglądów autora *Dymu* na zmieniającą się rzeczywistość społeczno-polityczną państwa rosyjskiego drugiej połowy dziewiętnastego stulecia i jego ocenę pokolenia „ludzi lat czterdziestych”. Rozdział czwarty, *W stronę duchowej równowagi i harmonii*, poświęcony jest stosunkowi pisarza do generacji „młodych”, Kościoła, Boga i religii oraz jego postawie wobec kształtujących się wówczas wśród inteligencji rosyjskiej nowych orientacji ideowych: nihilizmu, liberalizmu i socjalizmu.

Daty podane w prezentowanej monografii odnoszą się do nowego stylu, przy datach podwójnych pierwsza odnosi się do starego stylu¹⁵.

¹⁵ Kalendarz juliański (tak zwany stary styl) w XIX wieku był wyprzedzany przez gregoriański (tak zwany nowy styl) o 12 dni.